

του¹. Ἡ ἐκθεση αὐτὴ ἔχει ἀνεκτίμητη σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, γιατί εἶναι ἡ μόνη διεξοδική μαρτυρία γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς φιλοσοφίας τοῦ Μενάγια. Ἐνῶ ἡ διατριβὴ *Περὶ τῆς καρτεσιανῆς φιλοσοφίας* παρουσιάζει τὸν Μενάγια ὡς καλὸ γνῶστη ἑνὸς συγκεκριμένου προβλήματος τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel, ἡ διεξοδική μαρτυρία τοῦ Παύλου Γρατσιαῶτου μᾶς δείχνει τὸν Μενάγια ὡς ἐγγελιανὸ φιλόσοφο ποὺ ἐκπροσωπεῖ μιὰ ὄντοθεολογικὴ ἐρμηνεῖα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel καὶ προσπαθεῖ νὰ συμβιβάσει τὴ φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη τοῦ πνεύματος μὲ τὴν ὀρθόδοξο χριστιανικὴ παράδοση. Ἡ διεξοδική μαρτυρία τοῦ Παύλου Γρατσιαῶτου μᾶς ἐπιτρέπει ἐπιπλέον νὰ ἀνασύρουμε τὸν πέπλο τοῦ θρύλου ποὺ κάλυπτε ἕως τῶρα τὸ περιεχόμενο τῆς φιλοσοφίας τοῦ Μενάγια, νὰ μιλήσουμε συγκεκριμένα γι' αὐτὸ καὶ νὰ διερευνήσουμε τὴν πρωτοτυπία του.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Μενάγια, ὅπως τὴν ἐκθέτει ὁ Παῦλος Γρατσιαῶτος, ἔχει ὡς κεντρικὸ πρόβλημα τὶς ἐκδηλώσεις μὲ τὶς ὁποῖες ἐμφανίζεται καὶ ἀποκαλύπτεται ἡ «θεία... Οὐσία, Θεός»² στὸν ἄνθρωπο ὡς ὄν ποὺ μπορεῖ νὰ φτάσει στὴ φιλοσοφικὴ γνῶση τοῦ πνεύματος μέσα ἀπὸ τὰ μορφώματα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ἱστορικὴ πορεία τῶν λαῶν. Ἡ ἐκθεση ἀρχίζει μὲ ἀνθρωπολογικὲς παρατηρήσεις. Ἡ ζωὴ τοῦ ἐμβρύου ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ζωῆς τοῦ φυτοῦ, ἐνῶ ἡ γέννηση εἶναι τὸ ἄλμα ἀπὸ τὴ βαθμίδα τοῦ φυτοῦ στὴ βαθμίδα τοῦ ζώου. Τὸ ἀνθρώπινο βρέφος ἔχει δυνάμει ἐκεῖνα τὰ πνευματικὰ στοιχεῖα ποὺ συμβάλλουν στὴν ἀνθρωπογένεση ποὺ πραγματώνεται μὲ τὴν ἐνταξὴ τοῦ ἀνθρώπου στὸν πολιτισμὸ τοῦ συγκεκριμένου ἱστορικοῦ λαοῦ. Αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι αὐτοτελής, ἀλλὰ προσλαμβάνει τὶς ποιότητές της καὶ τοὺς προσδιορισμούς της ἀπὸ τὴν πρωταρχικὴ θεία οὐσία, γιατί τὰ μορφώματα τοῦ «πολιτισμοῦ»³ εἶναι οἱ ἐκδηλώσεις καὶ συγχρόνως οἱ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους ἀποκαλύπτεται ἡ πρωταρχικὴ οὐσία. Ἡ βάση τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἡ θρησκεία ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται τὸ κράτος. Οἱ ὑπόλοιπες ἐκδηλώσεις εἶναι τὸ κράτος, ἡ τέχνη καὶ ἡ φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη. Ἡ ἱστορία ὡς ἀνέλιξη τῆς ἀποκάλυψης τοῦ πνεύματος καὶ τῆς γνῶσης τῆς ἀλήθειας τοῦ πνεύματος εἶναι προοδευτικὴ πορεία, ἀφοῦ οἱ ἱστορικοὶ λαοὶ διαδέχονται ὁ ἕνας τὸν ἄλλο, κληρονομοῦν τὸν πολιτισμὸ καὶ συγχρόνως τὸν ἀναπτύσσουν περισσότερο. Ἡ προοδευτικὴ αὐτὴ πορεία διαδραματίστηκε στὴν Ἀσία, κατόπιν συνεχίστηκε στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Ρώμη καὶ μὲ τὴ διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπεκτάθηκε στὴν Εὐρώπη καὶ στὴν Ἀμερικὴ. Σύμφωνα μὲ τὸν Μενάγια ἡ Ἀμερικὴ εἶναι ὁ τόπος στὸν ὁποῖο προετοιμάζεται μιὰ

1. Βέβαια, ὅπως θὰ ἀναφερθεῖ στὴ συνέχεια, ὁ κύκλος τοῦ Μενάγια δὲν ἀσχολοῦνταν μόνον μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel.

2. Βλ. στὴ συνέχεια σ. 109.

3. Βλ. στὴ συνέχεια σ. 108.

νέα αποκάλυψη τῆς θείας οὐσίας¹, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὁ πολιτισμός τῆς χώρας αὐτῆς πρόκειται νά εἶναι ὁ ἀμέσως ἐπόμενος κρίκος στήν προοδευτική ἀλυσίδα τῆς ἱστορίας.

Μέσα στήν ἱστορία τῶν λαῶν εἶναι ἐμπλεγμένη καί ἡ ἀνέλιξη τῆς συνείδησης τοῦ ἀνθρώπου ὡς πορεία συνειδητοποίησης ὅτι ἡ θεία οὐσία ὡς τὸ πνευματικό περιέχον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι καί ἡ πηγή τοῦ φωτός, τῆς θυσίας καί τῆς ἀγάπης. Ὁ Μενάγιας μιλάει γιά τήν «ἀπόλυτη ἱστορία»², τήν ὁποία προδιέγραψε ὁ Σωκράτης στόν «Φαίδωνα» τοῦ Πλάτωνος, τήν ὁποία ἀποκάλυψε μέ λόγους καί μέ ἔργα ὁ Χριστός καί γιά τήν ὁποία ἀγωνίσθηκε ὁ Παῦλος. Ἡ ἱστορία αὐτή εἶναι ἡ ἀποκάλυψη καί συγχρόνως ἡ πραγμάτωση τοῦ ἀδιάσπαστου συνδέσμου τῆς θείας οὐσίας μέ τόν κόσμο καί κυρίως μέ τόν ἄνθρωπο, γιατί ἡ ἴδια ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀέναη ἀποκάλυψη τῆς θείας οὐσίας. Σύμφωνα μέ τόν Μενάγια ἡ θεία οὐσία «ἐν τῇ συνειδήσει» τοῦ ἀνθρώπου «ὡς ἐν πραγματικῇ Μητρὶ ἐνσαρκουῖται»³. Ὁ ἀδιάσπαστος αὐτός σύνδεσμος χαρακτηρίζεται ἀπό ἀμοιβαιότητα ἀλλά συγχρόνως καί ἀπό ἀσυμμετρία πού εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς παντοδυναμίας τοῦ Θεοῦ καί τοῦ πεπερασμένου χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος δέχεται τήν ἀγάπη καί τήν θυσία τοῦ Χριστοῦ, ἀγαπάει ὁμῶς καί θυσιάζεται καί καταφάσκει καί ὁ ἴδιος τῇ σύνδεση αὐτῇ κατὰ τὰ μέτρα τοῦ πεπερασμένου προσδιορισμοῦ του, γιατί γνωρίζει ὅτι ἡ ὑπαρξή του εἶναι δυνατή μόνον ἐπειδὴ βαστάζεται ἀπό τήν ἴδια τῇ θεία οὐσία. Ὁ Μενάγιας ὑποστηρίζει ὅτι «Ἡ πανουργός οὐσία ἐκείνη πανταχοῦ παροῦσα καί ζυμοῦσα ἡμᾶς, εἶναι ἡ πνευματική ἀτμοσφαῖρα, ἐν ἣ πάντες κοινωνοῦμεν καί ἥς ἄνευ πνιγόμεθα, μετ' αὐτῆς καί ἐν αὐτῇ αἰσθάνομενοι, νοοῦντες καί ἐνεργοῦντες, ἐκείνη ἡμεῖς καί ἀντιστρόφως, ἀλλ' ἕκαστος οὐχί ἄνευ αὐτῆς»⁴.

Ἡ ἀπόλυτη ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου διέπεται ἀπό διαλεκτικούς προσδιορισμούς. Ἔτσι τὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τῇ βρεφική καί συγχρόνως προπολιτισμική ἡλικία εἶναι δυνάμει τὰ πάντα καί συνεπῶς καί τὸ μηδέν, γιατί ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά ἐνταχθεῖ σέ ὅλους τοὺς πολιτισμούς ἢ καί νά μὴν ἐνταχθεῖ σέ κανέναν, ἐνεργεῖα ὁμῶς ἐντάσσεται σέ ἕναν καί ἀποκτάει μόνον μία συγκεκριμένη πολιτιστική φυσιογνωμία ἀνάλογα μέ τῇ θρησκεία τοῦ συγκεκριμένου πολιτισμοῦ⁵. Γιά νά δηλωθεῖ ἡ σχέση αὐτῆς τῆς προπολιτισμικῆς κατάστασης πού στερεῖται συγκεκριμένων προσδιορισμῶν πρὸς τήν μετέπειτα ἀνάπτυξη τοῦ πλούτου τῶν προσδιορισμῶν, χρησιμοποιεῖται ἡ μεταφορὰ τοῦ σπόρου πού περιέχει δυνάμει τὸ δένδρο πού ἀναπτύσσεται ἀργότερα. Πρόκειται

1. Βλ. στή συνέχεια σ. 109.

2. δ.π.

3. δ.π.

4. δ.π.

5. δ.π. σ. 108.

ἀκριβῶς γιὰ τὴ μεταφορὰ κλειδί πού χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Hegel¹ καὶ πού τὴν συναντᾶμε καὶ στὸν Διονύσιο Σολωμό². Ἐπὶ πλέον ἡ ἀνέλιξη τῆς συνειδητοποίησης καὶ συγχρόνως τῆς πραγμάτωσης τῆς σύνδεσης πού ἔχει ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ θεία οὐσία διέπεται ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ τοῦ καθέκαστου, τοῦ ἰδιαίτερου καὶ τοῦ γενικοῦ. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου «ἐνσαρκουῦται» ἡ «καθολικὴ» θεία οὐσία, κατὰ τὴ συνειδητοποίηση τῆς ἀποκάλυψης ὁ ἀτομικὸς καὶ μερικὸς ἄνθρωπος μεταβάλλεται σὲ χῶρο ἀποκάλυψης τοῦ καθολικοῦ, τοῦ ὄντολογικῶς καὶ λογικῶς γενικοῦ. Τότε ὁ ἄνθρωπος πεθαίνει καὶ ξαναγεννιέται, χάνει τὴν ἀτομικότητά του καὶ τὴ μερικότητά του καὶ τὴν ξανακερδίζει στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο τοῦ γενικοῦ³, δηλαδή στὸ ἐπίπεδο τοῦ «Πνεύματος»⁴.

Ἡ θεία οὐσία ἐνεργεῖ μέσα στὴν ἱστορία ὡς θεία πρόνοια καὶ χρησιμοποιεῖ ὡς ὄργανά της «τὰ δαιμονιώτερα πνεύματα»⁵ —ὅπως τὸν Σωκράτη, τὸν Μωυσὴ καὶ τὸν Χριστό— γιὰ νὰ ἀποκαλύψουν στοὺς ἀνθρώπους τὴν ὑψιστὴ ἀλήθεια. Ἡ διαδοχὴ αὐτῶν τῶν ἀποκαλύψεων ἔχει προοδευτικὸ χαρακτήρα πού προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν βαθμὸ τῆς γενικότητας τῆς ἀποκάλυψης. Ἐτσι ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Χριστοῦ ἀποτελεῖ τὸ πλήρωμα καὶ συγχρόνως τὴν ἄρση τοῦ μερικοῦ περιεχομένου τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου. Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα χαρακτηριστικὴ ἀποκαλύψεως εἶχε ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος, τοῦ θεοῦ τοῦ φωτός, τοῦ κάλλους καὶ τῆς σοφίας, γιὰ τὴν ἐπιταγὴ «γινῶθι σαυτὸν» πού ἦταν γραμμένη στὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν κήρυσσε στὸν ἄνθρωπο τὸ χρέος τῆς αὐτογνωσίας καὶ τὴν ἀνύψωση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν καθολικότητα τῆς θείας οὐσίας⁶. Αὐτὴ ἡ ἐπιταγὴ τῆς ἀνθρωπογνωσίας εἶναι ἐπομένως ἐπιταγὴ τῆς θεογνωσίας. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀνταποκρίθηκαν στὴν ἀρχὴ αὐτὴ καὶ ἔτσι προετοίμασαν στὴν ἱστορία τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀποκάλυψης τοῦ Χριστοῦ, γιὰ τὴν ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Μενάγιας, ἡ αὐτοσυνειδησία, ἡ αὐτογνωσία, ἡ θεογνωσία καὶ ἡ μετάνοια εἶναι ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Ὅπως εἶναι φανερό, ἡ φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη τοῦ πνεύματος ἀναζητεῖ καὶ ἐκθέτει διαλεκτικὰ τὴ διαδοχικὴ ἀποκάλυψη τῆς θείας οὐσίας μέσα στὴν ἱστορία.

Ἰδιαίτερη σημασία ἔχει γιὰ τὸν Μενάγιας ἡ ἐννοια τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἐλευθερία συμβαδίζει μὲ τὴν αὐτογνωσία τοῦ ἀνθρώπου, πραγματώνεται ὁμοίως

1. Βλ. π.χ. G. W. F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes* ἐκδ. Schulze δ.π. σ. 4 σύγκρ. καὶ ἐκδ. Bonsiepen/Heede δ.π. σ. 10.

2. Δ. Σολωμός, *Οἱ ἐλεύθεροι πολιορκημένοι (Ἀποσπάσματα)*. Στοχασμοὶ τοῦ ποιητῆ, στὸ: Δ. Σολωμός, *Ἄπαντα*, Τόμος πρῶτος. Ποιήματα. Ἐπιμέλεια - Σημειώσεις Λίνου Πολίτη. Δ' ἐκδοση. Ἀθήνα, 1979 σ. 207.

3. Βλ. στὴ συνέχεια σ. 109.

4. δ.π.

5. δ.π.

6. δ.π. σ. 110 - 111.

μέσα στην πολιτεία και στο κράτος. "Όπως αναφέρει ο Μενάγια, η «πολιτική ελευθερία»¹ είναι προϋπόθεση για την πραγμάτωση της ύψιστης μορφής της ελευθερίας που είναι συγχρόνως ελευθερία του στοχασμού, της λατρείας και της πράξης.

Το παράθεμα του Παύλου Γρατσιάτου διακόπτεται στο σημείο αυτό με την αναφορά «κλπ.»², γιατί, όπως φαίνεται, το θέμα της πολιτικής και της προσωπικής ελευθερίας ήταν γενικά γνωστό. 'Αλλά η διακοπή αυτή υποδηλώνει συγχρόνως ότι το παράθεμα παραλείπει το τμήμα εκείνο της φιλοσοφίας του Μενάγια, το οποίο αναφερόταν στην πολιτεία και στο κράτος.

'Ο έγγελιανίζων χαρακτήρας της φιλοσοφίας του Μενάγια είναι προφανής. 'Αν εξαιρέσουμε τη σύντομη αναφορά στη ζωή του έμβρύου και του βρέφους, η οποία άπληξε θέσεις του Hegel από την «'Εγκυκλοπαίδεια τών φιλοσοφικών επιστημών σε σύνοψη» σχετικές με τη φιλοσοφία της φύσης³, ο κύριος χαρακτήρας της φιλοσοφίας του Μενάγια προκύπτει από θέσεις της φιλοσοφίας της ιστορίας. Οι απόψεις του Μενάγια για την προοδευτική πορεία της ιστορίας από την 'Ασία στην Εύρώπη, για την θεία πρόνοια ως ρυθμιστικό στοιχείο της ιστορίας άπληχούν απόψεις του Hegel, διατυπωμένες στις «Παραδόσεις περί της φιλοσοφίας της ιστορίας»⁴. 'Επίσης η γνώμη του Μενάγια ότι η 'Αμερική είναι ο χώρος, όπου προετοιμάζεται νέα αποκάλυψη του πνεύματος αποτελεί άποψη διατυπωμένη στις «Παραδόσεις περί της φιλοσοφίας της ιστορίας»⁵ του Hegel. 'Η γνώμη του Μενάγια ότι η θρησκεία αποτελεί τη βάση της πολιτείας και του κράτους μπορεί να άπληξε απόψεις που έχει διατυπώσει ο Hegel στις «Παραδόσεις περί της φιλοσοφίας της θρησκείας»⁶ ή και στην «'Εγκυκλοπαίδεια τών φιλοσοφικών επιστημών σε σύνοψη»⁷. 'Επίσης η γενικότερη θέση του Μενάγια ότι η θρησκεία αποτελεί τη βάση της τέχνης και της φιλοσοφικής επιστήμης μπορεί να θεωρηθεί ότι άπληξε

1. δ.π. σ. 111.

2. δ.π.

3. Hegel, *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (1830) § 405 Anmerkung.

4. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* έκδ. Gans δ.π. σ. 16 - 19 έκδ. Glockner τόμ. 11 σ. 38 - 41.

5. Hegel δ.π. έκδ. Gans σ. 82 - 83 έκδ. Glockner τόμ. 11 σ. 129.

6. G. W. F. Hegel's *Vorlesungen über die Philosophie der Religion nebst einer Schrift über die Beweise vom Dasein Gottes*. Erster Theil Hrgg. von Ph. Mahreineke. Zweiter Theil Hrgg. von C. L. Michelet (= «Freundesausgabe» Bde. 11 - 12). Berlin, 1832/183 έκδ. τόμ. 11 σ. 39 σύγκρ. και σ. 170. Νέα έκδοση G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*. Theile 1 - 3 Hrgg. von W. Jaesckne (G. W. F. Hegel, *Vorlesungen* Bde. 3 - 5). Hamburg, 1983 - 1985. 'Εδω τόμ. 3 σ. 39.

7. Hegel, *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (1830) § 552 Anmerkung.

αντίστοιχες θέσεις του Hegel είτε από την «Εγκυκλοπαίδεια τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν σὲ σύνοψη»¹ είτε από τις «Παραδόσεις περὶ τῆς Αἰσθητικῆς»². Ἡ γνώμη τοῦ Μενάγια γιὰ τὴ διαδοχὴ τῶν θρησκειῶν ὡς ἀποκαλύψεων τοῦ πνεύματος μπορεῖ νὰ ἀπηχεῖ ἀντίστοιχη ἀποψη ποὺ διατύπωσε ὁ Hegel στὶς «Παραδόσεις περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας»³.

Ἀπὸ τὸ παράθεμα τοῦ Παύλου Γρατσιαίου καθὼς καὶ ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρουν οἱ μαρτυρίες γιὰ τὸν Μενάγια, μποροῦν νὰ γίνουν δύο διαπιστώσεις γιὰ τὴ σχέση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Μενάγια πρὸς τὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel. Ἡ πρώτη διαπίστωση εἶναι ὅτι ὁ Μενάγιας ἀκολουθεῖ μιὰ ὄντοθεολογικὴ κατεύθυνση. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸ παράθεμα δὲν ὑπάρχει ὁ ὄρος «ἰδέα», ἀλλὰ ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τις ἐκφράσεις «θεία οὐσία» ἢ «Θεός». Ἡ ὄντοθεολογικὴ αὐτὴ θεώρηση, ἂν καὶ στηρίζεται στὴ χριστιανικὴ θεολογία, προσέκρουε τουλάχιστον μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀποκάλυψης στὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ παράδοση, γεγονὸς ποὺ ἦταν, ὅπως φαίνεται, συνειδητὸ στὸν κύκλο τοῦ Μενάγια. Ἀκριβῶς ὁ Παῦλος Γρατσιαῖος προσπαθεῖ στὸ παράθεμα νὰ μειώσῃ αὐτὴ τὴν ἀντίθεση⁴. Ἐπὶ πλέον ὁ Γεώργιος Γρατσιαῖος, ὅταν ἐξετάζει τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Μενάγιας δὲν συνέγραψε φιλοσοφικὰ ἔργα καὶ δὲν ἀποδέχθηκε τὴν πρόσκληση τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ νὰ γίνει καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, παρατηρεῖ ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους ἦταν «ὁ τότε ἐπικρατῶν ἄκρατος θρησκευτικὸς φανατισμὸς καὶ ἡ ἀδιάλλακτος ἀφοσίωσις εἰς τὸ γράμμα καὶ τὴν παράδοσιν»⁵.

Ὅπωςδήποτε ἡ ἀναφερόμενη ἐπιφύλαξη τοῦ Μενάγια δὲν ἦταν ἀδικαιολόγητη, ἂν λάβουμε ὑπόψη τὴν ἀρνητικὴ στάση τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας ἀπέναντι στὴ νεώτερη φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη, ὅπως αὐτὴ ἐκδηλώθηκε π.χ. στὴν περίπτωση τοῦ Στεφάνου Δούγκα ἢ τοῦ Βενιαμὶν Λεσβίου.

Ἡ δευτέρη διαπίστωση ἀναφέρεται στὴ φιλελεύθερη διάσταση τῆς ἐγγελιανίζουσας φιλοσοφίας τοῦ Μενάγια. Στὸ παράθεμα τοῦ Παύλου Γρατσιαίου τονίζεται ἰδιαίτερα ὅτι ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ προσωπικὴ ἐλευθερία ἀποτελοῦν ἀναγκαῖες προϋποθέσεις γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς ἐλευθερίας, τὴν ὁποία ἡ φιλοσοφία ἀποκαλύπτει ὡς τὸν ὑψιστὸ προσδιορισμὸ τοῦ πνεύματος. Βέβαια ἡ φιλοσοφία τοῦ Hegel εἶναι μιὰ φιλοσοφία τῆς ἐλευθερίας, δύσκολα ὅμως θὰ μποροῦσε νὰ ἀπαλλάξῃ κάποιος τὸν Hegel ἀπὸ τὴν κατηγορία ὅτι μὲ τὴν φιλο-

1. Σύγκρ. δ.π. § 562.

2. Hegel, *Vorlesungen über die Ästhetik* ἐκδ. Hotho ἐδῶ «Freundesausgabe» τόμ. 10, 1 σ. 123 ἐκδ. Glockner τόμ. 12 σ. 139.

3. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* ἐκδ. Marheineke «Freundesausgabe» τόμ. 11 σ. 29 - 30.

4. Βλ. στὴ συνέχεια σ. 117.

5. δ.π.

σοφία του υποστήριξε τὸ συντηρητικὸ πρωσσικὸ κράτος τῆς ἐποχῆς του ἢ ὅτι εἶχε ἐπιφυλάξεις ἀπέναντι στὸ ἀγγλικὸ κοινοβουλευτικὸ σύστημα. Ὁ Μενάγιας ὁμῶς ἀντιμετώπιζε διαφορετικὴ κατάσταση, γιατί ζοῦσε σὲ μιὰ περιοχὴ ποὺ βρισκόταν ὑπὸ ξενικὴ κατοχὴ καὶ ποὺ προετοίμαζε ἐπαναστατικὰ κινήματα γιὰ νὰ ἀνακτήσει τὴν ἐλευθερία της. Ἡ συνάντηση τοῦ Μενάγια με τὶς ἐπαναστατικὲς τάσεις τῆς Ἑπτανήσου ἔθεσε τὴ σφραγίδα της καὶ στὸν τρόπο μετὸν ὁποῖο ὁ Μενάγιας ἐρμήνευσε τὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel. Ὁ Μενάγιας συχνὰ ἐξεδήλωσε τὸν πατριωτισμὸ του, ὅπως ἀναφέρει ὁ Π. Κ. Γρατσιαῖτος¹. Ἔστω καὶ ἂν ὁ πατριωτισμὸς εἶναι συνδεδεμένος μετὴν ἰδέα τοῦ ἔθνους, δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖται ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ ἔθνους ἔχει σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις κριτικὴ λειτουργία καὶ εἶναι μιὰ ἔννοια ποὺ ὑπηρετεῖ τὸν ἀγῶνα γιὰ ἐλευθερία ἢ καὶ τὴν ἀντίσταση, ὅπως συμβαίνει π.χ. μετὴν ἔννοια ποὺ εἶχε ὁ Fichte γιὰ τὸ ἔθνος, ὅταν προσπαθοῦσε νὰ ἐξεγείρει τοὺς συμπατριῶτες του ἐναντίον τῶν γάλλων κατακτητῶν. Ὅρισμένες μαρτυρίες δείχνουν σαφέστατα ὅτι ὁ Μενάγιας συναναστρεφόταν τοὺς ριζοσπάστες τῆς Κεφαλονιάς, ὅτι ὁ ἴδιος καὶ ὁ κύκλος του υποστήριζαν τὸν ἀγῶνα τῶν ριζοσπαστῶν καὶ ὅτι ὁ ἴδιος διέδωσε πράγματι μιὰ φιλελεύθερη ἐρμηνεία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel, ἡ ὁποία ἀπέβη αὐτόνομη φιλοσοφικὴ θεώρηση εὐνοϊκὴ πρὸς τὸν ἀγῶνα τῶν ριζοσπαστῶν. Π.χ. ὁ Παναγιώτης Πανᾶς, ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ ριζοσπαστισμοῦ τῆς Κεφαλονιάς, ἀνῆκε στὸν κύκλο τοῦ Μενάγια, ὁ Θεόδωρος Καροῦσος —μαθητὴς καὶ φίλος τοῦ Μενάγια— διατέλεσε βουλευτὴς τοῦ ριζοσπαστικοῦ κόμματος στὸ ἐπτανησιακὸ κοινοβούλιο. Ὁ Παῦλος Γρατσιαῖτος ἐξάλλου χρησιμοποίησε ἐγελιανὲς κατηγορίες γιὰ νὰ ἐντάξει τὸν ριζοσπαστισμὸ τῆς Κεφαλονιάς στὴν παγκόσμια ἱστορία ὡς πορεία τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν ἐλευθερία καὶ υποστήριξε ὅτι ὁ Ἰωσήφ Μομφερράτος καὶ ὁ Ἡλίας Ζερβὸς —οἱ δύο ἡγέτες τοῦ ριζοσπαστισμοῦ τῆς Κεφαλονιάς— ἐξέφρασαν τὸν ἀγῶνα αὐτὸν ὁ μὲν πρῶτος στὴν καθολικότητά του ὁ δὲ δεῦτερος στὴ μερικότητά του καὶ στὴν ἰδιαιτερότητά του².

Ἀσφαλῶς ἡ σύνδεση φιλελευθέρων καὶ ριζοσπαστικῶν ἀντιλήψεων μετὲ ἐγελιανίζουσες ἀπόψεις, ἡ ὁποία παρατηρεῖται στὴν Κεφαλονιά, δὲν εἶναι νοητὴ χωρὶς τὴ συμβολὴ τοῦ Μενάγια ὡς σχεδὸν «ἀποστόλου» τοῦ ἐγελιανισμοῦ. Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὰ γνωρίσματα αὐτῆς τῆς σύνδεσης εἶναι μιὰ ἐπιφυλλίδα μετὰ ἀρχικὰ Μ. Ξ., ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε στίς 5 Μαρτίου 1849 στὴν βραχύβια ἐφημερίδα Ὁ Φιλελεύθερος, ὄργανο τῶν ριζοσπαστῶν τῆς Κεφαλονιάς. Ὁ συγγραφέας διαπιστώνει ὅτι «εἰς τὴν μεταβατικὴν ὁμῶς ἀλήθειαν ἐν δυνάμει ὑπάρχει ἡ ἀναίρεσις τῆς», ὅτι ὑπάρχουν βαθμίδες τῆς ἰδέας, οἱ ὁποῖες παρέρχονται ἐφόσον εἶναι μερικὲς, «ὅτι τὸ ἀνεπαρκὲς τοῦ πρώτου

1. Π. Γρατσιαῖτος, Θεόδωρος Καροῦσος ὁ.π. σ. 11.

2. ὁ.π. σ. 20.

συστήματος, ἡ ἀλήθεια ἔδυσε· καὶ ἡ δευτέρα αὕτη ἐποχὴ εἶναι δυσφόρητος, τυραννικὴ καὶ στάσιμος... καταστραφεῖτω!... Εὐαγγελίζεται ἡ ἐνσάρκωσις τοῦ θεοῦ λόγου»· καὶ νὰ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μετάβασις πρὸς μιὰ νέα βαθμίδα ἀποκάλυψης τῆς ἀλήθειας μπορεῖ νὰ γίνῃ κατὰ τὴν ἐποχὴ αὕτη μὲ τὸν ἀγῶνα: «Ἡ μετάβασις κατορθοῦται διὰ τοῦ ὄπλου, μὲ τοῦ ριζοσπάστου τὸν πέλεκυν».

Ὁ Μενάγιας ὅμως δὲν περιορίσθηκε μόνον στὴν ὄντοθεολογικὴ καὶ φιλελεύθερη ἐρμηνεία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel, μιὰν ἐρμηνεία ποὺ αὐτονομήθηκε καὶ ἔγινε ἡ δική του προσωπικὴ φιλοσοφία. Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι ὁ Hegel ἦταν ἐκεῖνος ποὺ δικαίωσε φιλοσοφικὰ τὴν ἀρχὴ τῆς Ἑλλάδος, τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ὡς ἀποκαρύφωσις καὶ ὡς μέτρο τῆς τέχνης, τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας. Γιὰ τὸν Μενάγια καὶ γιὰ τὸν κύκλο του —ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλους Ἕλληνας διανοουμένους— ἡ φιλοσοφία τοῦ Hegel φαινόταν νὰ ἀναγνωρίζει ἐμμέσως καὶ τὸ αὐτονόητο δικαίωμα τῆς παρουσίας τῆς Ἑλλάδος στὴν ἱστορία καὶ νὰ παρέχει ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ὑποστήριξη τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία καὶ τὴν ἐλευθερία ἐνὸς κοσμοϊστορικοῦ λαοῦ. Συγχρόνως ὅμως φαινόταν νὰ ὀδηγεῖ καὶ σὲ ἀναψηλάφηση τῆς πολιτιστικῆς παράδοσης καὶ βέβαια καὶ στὴν ἐπικαιροποίηση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας μέσα στὰ νεοελληνικὰ πολιτιστικὰ πλαίσια. Γιὰ τὸν κύκλο τοῦ Μενάγια εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἐγγελιανίζουσα ἐρμηνεία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος, τῆς φιλοσοφίας τῶν ἰδεῶν, ἡ ὁποία εἶναι συγγενικὴ πρὸς τὴν φιλοσοφία τοῦ Hegel γιὰ τὴν ἰδέα. Ὁ Θεόδωρος Καροῦσος¹, ὁ Παῦλος Γρατσιᾶτος², ὁ Παναγιώτης Βεργωτῆς³ δὲν εἶναι μόνον ὁπαδοὶ τοῦ Hegel ἀλλὰ καὶ μελετητὲς τοῦ Πλάτωνος. Ἀλλὰ ὁ κύκλος τοῦ Μενάγια δὲν ἦταν ξένος καὶ πρὸς τὴν φιλοσοφημένη ἐνασχόληση μὲ τὴν τέχνη. Ὅπως ἀναφέρθηκε, ὁ Μενάγιας εἶχε παρακολουθήσει στὸ Βερολίνο καὶ τὶς παραδόσεις τοῦ Hotho γιὰ τὰ ποιητικὰ ἔργα τοῦ Goethe καὶ τοῦ Schiller καὶ δὲν εἶχε ἀνακηρυχθεῖ μόνον διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας ἀλλὰ καὶ διδάσκαλος τῶν καλῶν τεχνῶν. Ἐξάλλου ἡ φιλία

1. Θ. Καροῦσος, *Πλατωνικαὶ Μελέται: Συμπόσιον*, στό: Πανδώρα, Ἀθήναι, 17(1866 - 67) σσ. 200 - 206, 227 - 230, 241 - 245. *Φαίδων* ὁ.π. 18(1867 - 1868) σσ. 25 - 33, 65 - 73, 105 - 111. *Φαῖδρος* ὁ.π. σσ. 385 - 396, 425 - 432, 441 - 446, 465 - 468 καὶ ὁ.π. 19 (1868 - 1869) σσ. 3 - 7, 65 - 69, 145 - 151. *Φίληβος* ὁ.π. 20 (1869 - 1870) σσ. 401 - 409, 441 - 445 καὶ ὁ.π. 21 (1870 - 1871) σσ. 3 - 13, 117 - 124. *Εὐθύδημος* ὁ.π. 22 (1871 - 1872) σσ. 42 - 46, 49 - 55, 97 - 104, 145 - 150. *Πρωταγόρας*, στὴν ἐφημερίδα Κλειώ, Τεργέστη, 1873 ἀρ. φ. 630, 635, 636, 641, 645, 646 (σύγκρ. καὶ τὴν ἀναφορὰ τους στό: M. Marcheselli, *La cultura umanistica nei periodici greci di Trieste. I. Κλίο*. Trieste, 1968 σ. 81 - 82). *Γοργίας*, στό: Βύρων, Ἀθήναι, 1 (1874) σσ. 6 - 12, 84 - 95, 166 - 177, 244 - 256.

2. Βλ. τὶς μεταφράσεις: Πλάτωνος, *Τίμαιος*. Μετάφρ. Π. Γρατσιᾶτος. Ἐν Ἀθήναις, ἐκδοτικὸς οἶκος Φέξη, 1912, καὶ Πλάτωνος, *Παρμενίδης*. Μετάφρ. Π. Γρατσιᾶτος. Ἐν Ἀθήναις, ἐκδοτικὸς οἶκος Φέξη, 1912.

3. Βλ. Π. Βεργωτῆς, *Ὁ ἔρως τῆς ἰδέας*. Ἀργοστόλι, 1877.

τοῦ Μενάγια μὲ τὸν Weinberg, ὁ ὁποῖος τοῦ χάρισε τὴν ποιητικὴ συλλογὴ του, εἶναι καὶ μία ἐνδειξὴ γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Μενάγια γιὰ τὴν λογοτεχνία. Ἄλλωστε ὁ Μενάγιας δὲν θὰ παρέλειψε νὰ διδάξει καὶ τὴν Αἰσθητικὴ τοῦ Hegel στὸν κύκλο του, ἔχνη τῆς ὁποίας ἀνευρίσκονται καὶ στὰ ἔργα τοῦ Παύλου Γρατσιαῶτος¹. Εἶναι χαρακτηριστικὸ μὲ πόσην ἐμφαση ἀφιερώνει ὁ Παναγιώτης Βεργωτῆς τὴ μετάφρασή του τῆς «Κόλασης» τοῦ Δάντη στὸν Μενάγια γράφοντας: «Τῷ Ἰωάννῃ Μενάγια, διδάκτορι τὸ δίκαιον, τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰς ὡραίας τέχνας, Σχολάρχῃ δὲ τοῦ ἐνταῦθα Λυκείου, τὰς μικρὰς ταύτας τῶν εὐτελῶν του κόπων ἀπαρχὰς ὑπολήψεως καὶ εὐγνωμοσύνης τεκμήριον ἀνατίθησιν ὁ μεταφράσας»².

Ὁ Μενάγιας ἦταν, ὅπως γράφει ὁ μαθητῆς του Παῦλος Γρατσιαῶτος, «διαλεκτικὸς ἀκαταγώνιστος, φιλόσοφος συγκρατῶν τὸ πᾶν ἐν ἑαυτῷ»³. Ὁ Γεώργιος Γρατσιαῶτος ἀναφέρει ὅτι ὅσοι παρακολούθησαν τὸν Μενάγια κατὰ «τὴν ἀνάπτυξιν τῶν φιλοσοφικῶν θεωρημάτων τοῦ Ἐγέλου, διηγοῦνται μετὰ πόσης ἐμβριθείας ἅμα καὶ σαφηνείας διελάμβανε περὶ αὐτῶν διδάσκων εὐμεθόδως καὶ μετὰ πειθοῦς κατέλειπε ὀξὺ τὸ πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν μάθησιν κέντρον εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀκροωμένων»⁴. Ἐπὶ πλέον ὁ Mousson σημειώνει ὅτι ὁ Μενάγιας τὸ 1858 μποροῦσε νὰ χειρίζεται μὲ ἄνεση τὴ γερμανικὴ γλῶσσα γιὰ νὰ ἀναπτύξει τὰ προβλήματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel⁵, ἂν καὶ εἶχαν περάσει περισσότερα ἀπὸ δέκα πέντε χρόνια ἀπὸ τότε ποὺ ἔφυγε ἀπὸ τὴ Γερμανία.

Ὅλες οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Μενάγια, γιὰ τὴ σύνδεσή της μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel, γιὰ τὶς φιλοσοφικὲς διαλέξεις τοῦ Μενάγια, στὸν κύκλο τῶν μαθητῶν καὶ φίλων του στὴν Κεφαλονιά δείχνουν ὅτι ὁ Μενάγιας δὲν παρέμεινε στὰ πλαίσια μιᾶς ἀφελοῦς καὶ τετριμμένης ἐρμηνείας τοῦ Hegel, ὅπως συμπεραίνει ὁ Κωνσταντῖνος Λογοθέτης⁶. Βέβαια ἡ διδασκαλία τοῦ Μενάγια ἦταν σχολικὴ καὶ μαθητικὴ, ἐφόσον προσπαθοῦσε νὰ κάμει κατανοητὴ μιὰ φιλοσοφία δύσκολη σὲ διανοουμένους ποὺ δὲν εἶχαν τὶς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις καὶ δὲν γνώριζαν τὴ γερμανικὴ γλῶσσα. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ἡ διδασκαλία τοῦ Μενάγια εἶχε πρωτοτυπία ὡς προσωπικὴ φιλοσοφία, γιατί, ὅπως ἔγινε φανερό, προσπαθοῦσε ἔστω καὶ σὲ τοπικὰ πλαίσια νὰ συλλάβει φιλοσοφικὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καὶ τὰ αἰτήματά του. Ἄν πράγματι

1. Βλ. π.χ. Π. Γρατσιαῶτος, Θεόδωρος Καροῦσος δ.π. σ. 23.

2. Ἡ κόλασις τοῦ Δάντου, ἐξελληνισθεῖσα ἐμμέτρως καὶ μὲ σημειώσεις ἐξηγητικὰς, ἱστορικὰς καὶ φιλολογικὰς ἀναπτυχθεῖσα κατὰ τὰ πέντε πρῶτα ἄσματα ὑπὸ Παναγιώτη Βεργωτῆ. Ἐν Κεφαλληνία, 1865 ἀφιέρωσις.

3. Π. Γρατσιαῶτος, Θεόδωρος Καροῦσος δ.π. σ. 10.

4. Βλ. στὴ συνέχεια σ. 117.

5. Βλ. στὴ συνέχεια σ. 115.

6. Βλ. στὴ συνέχεια σ. 118.

ἡ φιλοσοφία του εἶχε παραμείνει σχολικὴ μὲ τὴν ἔννοια ποὺ τῆς δίνει ὁ Κωνσταντῖνος Λογοθέτης, δηλαδὴ ὑποτυπώδης, τότε ὁ Μενάγιας δὲν θὰ εἶχε ἀναδείξει μαθητές, ὅπως εἶναι οἱ ἐγελιανοὶ φιλόσοφοι Θεόδωρος Καρούσος καὶ Παῦλος Γρατσιαῖτος.

8. Ἡ θέση τοῦ Μενάγιας στὴ Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία

Ἡ ἔρευνα τῶν κειμένων καὶ τῶν μαρτυριῶν ἔρριξε βέβαια ἀρκετὸ φῶς στὴν προσωπικότητα καὶ στὴ φιλοσοφία τοῦ Μενάγιας, δὲν ἄλλαξε ὅμως τὴ γνώμη τῆς παράδοσης ὅτι ὁ Μενάγιας ἦταν ἓνας φιλόσοφος τοῦ προφορικοῦ λόγου. Ἡ γενικότερη ἐπίδραση τοῦ Μενάγιας ὡς ἐξωπανεπιστημιακοῦ διανοουμένου διευκολύνθηκε τόσο ἀπὸ τὸ ὑψηλὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ κατάσταση τῶν Ἑπτανήσων, ἡ ὁποία πρὶν ἀπὸ τὸ 1864 διαπνεόταν ἀπὸ ἐπαναστατικὸ φρόνημα. Στὴν Κεφαλονιά ὅπου ἔζησε ὁ Μενάγιας, τὰ γεγονότα εἶχαν τοπικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ δὲν συνέβαινε τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὴ συνείδηση τῶν διανοουμένων καὶ τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς πολιτιστικῆς δημιουργίας, τῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐπαναστατικῆς πράξης, οἱ ὁποῖοι εἶχαν σπουδάσει σὲ ξένα πανεπιστήμια καὶ ἀντιμετώπιζαν τὰ γεγονότα σὲ συνάφεια πρὸς τὶς εὐρωπαϊκὲς ἐξελίξεις. Τὸ φρόνημα τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπαναστάσεων καὶ τῶν ἀπελευθερωτικῶν κινημάτων, οἱ νέες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ιδέες, ἡ λογοτεχνία καὶ ἡ φιλοσοφία ἀσκούσαν ἐπίδραση σὲ αὐτὸ τὸ τοπικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς.

Ὁ Μενάγιας δίδαξε μιὰ ἐγελιανίζουσα φιλοσοφία ποὺ ἤθελε νὰ συλλάβει τὴν ἐλευθερία ὡς τὸ κύριο αἶτημα τῆς ἐποχῆς καὶ συγχρόνως ὡς τὸ κύριο αἶτημα τῆς πατρίδας του. Βέβαια ἡ φιλοσοφία τοῦ Μενάγιας εἶχε τοπικὸ χαρακτήρα καὶ ὁ φιλελεύθερος ἐγελιανισμὸς τοῦ Θεοδώρου Καρούσου καὶ τοῦ Παύλου Γρατσιαῖτου ἔμεινε περιθωριακὸς ἢ μᾶλλον ἄγνωστος γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀκαδημαϊκὴ παράδοση. Δὲν μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ποιά τροπὴ θὰ εἶχε πάρει ἡ νεοελληνικὴ φιλοσοφία, ἂν ὁ Μενάγιας ἢ ὁ Παῦλος Γρατσιαῖτος (ὁ Θεόδωρος Καρούσος ἦταν αὐτοδίδακτος καὶ δὲν εἶχε κανένα πανεπιστημιακὸ τίτλο) εἶχαν ἐνταχθεῖ στὴν πανεπιστημιακὴ διανόηση τῆς χώρας.

Ὅπως ἀναφέρθηκε, ὁ Μενάγιας διατύπωσε μιὰ φιλελεύθερη ἐγελιανίζουσα φιλοσοφία μὲ ὄντοθεολογικὴ προοπτικὴ. Ἄν θελήσουμε νὰ συγκρίνουμε τὴ φιλοσοφία τοῦ Μενάγιας μὲ κάποια ἀπὸ τὶς τάσεις ποὺ παρουσιάσθηκαν στὴ Σχολὴ τοῦ Hegel¹, δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ φθάσουμε σὲ μονοσήμαντα συμπεράσματα. Ὁ Μενάγιας παρέμεινε ὁπαδὸς τοῦ Hegel, δὲν ἄσκησε κρι-

1. Βλ. Moog δ.π. σ. 406 - 487. Σύγκρ. καὶ K. Löwith, Ἐπὶ τὸν Χέγκελ στὸν Νίτσε. Τὸ ἐπαναστατικὸ ρήγμα στὴ σκέψη τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα. Μετάφρ. Γ. Ἀποστολοπούλου. Τόμος Α'. Ἀθήνα, 1987 σ. 93 - 226.

τική και δὲν ἀκολούθησε τοὺς νεαροὺς ἐγελιανοὺς ποὺ ἀμφισβήτησαν τὴν ἀλήθεια τῆς χριστιανικῆς παράδοσης. Ὁ Μενάγιας γνώριζε τὴν ἔριδα γιὰ τὴ σχέση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel μὲ τὸν χριστιανισμό, ἀφοῦ ὅταν ὁ ἴδιος σπούδαζε στὸ Βερολίνο, εἶχε ἤδη κυκλοφορήσει τὸ πολύκροτο ἔργο τοῦ D. F. Strauss «Ὁ βίος τοῦ Ἰησοῦ». Ἡ ὄντοθεολογικὴ ἐρμηνεία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel ἦταν καὶ ἡ προσωπικὴ φιλοσοφία τοῦ Μενάγιας. Ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Μενάγιας χαρακτηρίζεται ἀπὸ κάποια «ὀρθοδοξία», ἀλλὰ δὲν μοιάζει μὲ τοὺς συντηρητικὸς παλαιοὺς ἐγελιανοὺς. Ἡ φιλελεύθερη κατεύθυνση τῆς ἐρμηνείας τοῦ Μενάγιας μοιάζει μὲ τὴ φιλελεύθερη τάση ποὺ χαρακτήριζε τὸν ἐγελιανισμό τοῦ E. Gans ἢ καὶ τοῦ K. L. Michelet, ἀν καὶ δὲν ἔχουμε μαρτυρίες ὅτι ὁ Μενάγιας συμμεριζόταν τὸν χριστιανικὸ οὐτοπισμὸ τοῦ τελευταίου.

Ἴσως ὅμως δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴ φιλοσοφία καὶ τὴ στάση τοῦ Μενάγιας χρησιμοποιώντας σχηματοποιημένες καὶ ἀπλουστευτικὲς διακρίσεις. Ἄς ἀρκεσθοῦμε στὰ γεγονότα καὶ ἄς ἐξετάσουμε τὴ θέση ποὺ ἔχει ὁ Μενάγιας στὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφία. Ὁ Μενάγιας εἶναι ὁ πρῶτος Ἕλληνας ποὺ ἐμφανίσθηκε ὡς ἀποφασιστικὸς ἐγελιανὸς καὶ ἔγραψε τὴν πρώτη ἐγελιανίζουσα διατριβή. Ἔστω καὶ σὲ τοπικὰ πλαίσια ὁ Μενάγιας κατόρθωσε νὰ συνδέσει τὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφία μὲ τὴ νεώτερη εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία, νὰ μετακενώσει στὰ νεοελληνικὰ πολιτιστικὰ πλαίσια τὴ νεώτερη εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία, νὰ κάνει τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα νὰ μιλήσει γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ ἔθεσε ἡ νεώτερη γερμανικὴ φιλοσοφία, νὰ προβάλλει τὴν ἐλευθερία ὄχι μόνον ὡς ἀλήθεια τῆς φιλοσοφίας τοῦ πνεύματος ἀλλὰ καὶ ὡς ὕψιστο πολιτικὸ αἴτημα τῆς ἐποχῆς. Ἔστω καὶ σὲ τοπικὰ πλαίσια ὁ Μενάγιας δημιούργησε ἓνα πραγματικὸ ρεῦμα ἐγελιανισμοῦ, τὸ ὁποῖο εἶναι καὶ τὸ μοναδικὸ στὸν νεοελληνικὸ πολιτιστικὸ χῶρο. Βέβαια ὁ ἐγελιανισμὸς εἶχε φθάσει ἀπὸ διαφόρους δρόμους στὰ Ἐπτάνησα καὶ ἦταν ἡ φιλοσοφία ποὺ σφράγισε τὴν ἐποχὴ τοῦ ἐπτανησιακοῦ ριζοσπαστισμοῦ. Ἀλλὰ ἡ συμβολὴ τοῦ Μενάγιας στὴ διάδοση καὶ στὴν ἀποκρυστάλλωση τῆς μορφῆς μὲ τὴν ὁποία αὐτὴ ἡ φιλοσοφία ἔγινε δεκτὴ στὰ Ἐπτάνησα, δὲν εἶναι ἀσήμαντη. Πράγματι ὑπῆρχαν καὶ διανοούμενοι ποὺ γνώρισαν τὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel ἀπὸ τὸν ἀπόηχό της στὴν Ἰταλία ἢ ἀπὸ τὶς παραδόσεις καὶ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Cousin, ὁ ὁποῖος ὅμως οὔτε στὸ ἔργο τοῦ Hegel εἶχε ἐμβαθύνει οὔτε ποτὲ ἔλυσε γιὰ τὸν ἑαυτό του τὸ δῆλημα γιὰ τὸ ἂν ὁ Hegel ἢ ὁ Schelling ἔχει τὴν προτεραιότητα στὴ φιλοσοφία¹. Ἦταν βέβαια φίλος τοῦ Hegel, ἀλλὰ δὲν ἦταν οὔτε ἐγελιανὸς οὔτε κριτικὸς τοῦ ἐγελιανισμοῦ. Ὁ ρόλος τοῦ Cousin γιὰ τὴ διάδοση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel στὰ Ἐπτάνησα ἔχει ἐκτιμηθεῖ κάπως ὑπερβολικά, ἐνῶ δὲν λαμβάνεται ὑπόψη

1. Σύγκρ. καὶ τὶς ἐπιφυλάξεις τοῦ K. Rosenkranz, *Georg Wilhelm Friedrich Hegels Leben*. Berlin, 1844, Neudruck Darmstadt, 1971 σ. 368 - 373.

ὅτι ὑπῆρχαν καὶ πολλοὶ διανοούμενοι ποὺ εἶχαν σπουδάσει στὴ Γερμανία καὶ γνώριζαν ἄμεσα τὰ κείμενα τοῦ Hegel. Διανοούμενοι ὅπως ὁ Ἑρμάννος Λούντζης, ὁ Γεώργιος Κοζάκης - Τυπάλδος, ὁ Δημήτριος Μηλιαρέσης, ὁ Ἰωάννης Μενάγιας κ.ἄ. ποὺ εἶχαν σπουδάσει στὸ Βερολίνο κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Hegel, διάβασαν τὰ ἔργα τοῦ Hegel στὸ πρωτότυπο καὶ ἀνέπτυσαν ἐρμηνεῖες ἢ υἱοθετοῦσαν πολιτικὲς θέσεις ποὺ προέκυπταν ἀπὸ τὴν ἄμεση γνώση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel.

Αὐτὸ ὅμως ποὺ διέκρινε τὸν Μενάγια ἀπὸ τοὺς ἄλλους διανοουμένους ἦταν ἡ καλὴ γνώση τοῦ ἐγελιανοῦ συστήματος, ἡ θεμελιωμένη ἐπίγνωση ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Hegel ἦταν ἡ κατ' ἐξοχὴν φιλοσοφία τῆς νεώτερης ἐποχῆς, ἡ προσπάθεια γιὰ τὴ σχεδὸν «σχολικὴ» διάδοσή της ὡς φιλοσοφίας σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις της καὶ ὄχι μόνον ἀποσπασματικὰ ὡς τμήματος τῆς γενικῆς παιδείας τῶν διανοουμένων. Ἡ προσπάθεια τοῦ Μενάγια ἦταν «σχολικὴ» μὲ δύο σημασίες: Ὁ Μενάγιας πράγματι ἦταν ὁ «δάσκαλος» ποὺ γνώριζε τὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel καὶ τὴν μετέδιδε σὲ «μαθητὲς», σὲ ἀνθρώπους ποὺ δὲν τὴν γνώριζαν καὶ ἤθελαν νὰ τὴν μάθουν. Ἐπὶ πλεόν ἡ διδασκαλία αὐτὴ δὲν μετέβαλε τοὺς μαθητὲς μόνον σὲ γνῶστες τῆς ἐγελιανῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ συνετέλεσε καὶ στὴ δημιουργία «Σχολῆς», δηλαδὴ ὁμάδας τῆς ὁποίας τὰ μέλη εἶχαν ὡς ἀφετηρία τοῦ στοχασμοῦ τους τὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel καὶ θεωροῦσαν τὸν ἑαυτὸ τους ὁπαδὸ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel. Συνεπῶς ὅ,τι διακρίνει τὸν Μενάγια ὡς φιλόσοφο ἀπὸ τοὺς ἄλλους διανοουμένους εἶναι ἡ ἀποκλειστικὴ ἐνασχόληση μὲ τὴ φιλοσοφία καὶ ἡ προσπάθεια γιὰ τὴ δημιουργία φιλοσοφικῆς, ἐγελιανῆς παράδοσης.

Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους ὁ Μενάγιας καὶ ὁ κύκλος του ἀνήκουν τόσο στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ὅσο καὶ στὴν ἱστορία τοῦ ἐγελιανισμοῦ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008